

УДК 371.32:821.161.2

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ УМІНЬ АНАЛІЗУВАТИ ОБРАЗИ-СИМВОЛИ

Іващенко А. С.

У статті окреслено основні етапи формування в старшокласників спеціальних знань та вмінь, необхідних для аналізу образів-символів у художньому тексті. Подано теоретичне обґрунтування шляхів ефективного вивчення творів, наповнених образно-символічними структурами, на уроках української літератури.

Ключові слова: символ, знак, художній образ, образно-символічні структури, образ-символ, художній текст.

В статье очерчены основные этапы формирования у старшеклассников специальных знаний и умений, необходимых для анализа образов-символов в художественном тексте. Подано теоретическое обоснование путей эффективного изучения произведений, наполненных образно-символическими структурами, на уроках украинской литературы.

Ключевые слова: символ, знак, художественный образ, образно-символические структуры, художественный текст.

The article deals with the main stages of forming special knowledge and skills, necessary for analysis of character and symbol structures in belles text among senior students. The theoretical justification of the ways for effective learning of symbolic works at Ukrainian literature lessons is given.

School program of Ukrainian literature focuses on learning of belles texts with character and symbol structures, and the pupils have often problems with interpretation of such works. There is no methodical model yet, that could include system of principles, kinds and methods of research activities, aimed at forming the skills of analysis character and symbol structures at Ukrainian literature lessons in secondary school.

In the article the main attention is paid to 3 main aspects, that include identification of symbol such as allegory, metaphor, comparison; considerable differences and similarity of symbol and sign; characteristic features of characters and symbols and individual author's symbols, the role of associative thinking, the functional role of symbol in belles text and its importance for the area of Ukrainian literature. In our opinion, such steps while learning belles works through the prism of character and symbol structures can contribute to effective understanding and assimilation of educational material. Just this so-called algorithm can be considered as the main basis for further development the methods of learning characters and symbols at Ukrainian literature lessons.

Key words: symbol, sign, belles character, character and symbol structures, belles text.

Автори шкільної програми з української літератури для старших класів значну увагу приділяють інтерпретації художнього твору крізь призму образних утворень, що мають символічну природу. Прочитання й повноцінне осмислення таких літературних текстів неможливе без умінь аналізу образно-символічних структур.

Методика навчання протягом багатьох років, перебуваючи в постійному пошуку нових ефективних шляхів вирішення проблем педагогічного процесу, виробила різноманітні підходи до вивчення літератури в школі. З'явилася велика кількість систем і концепцій аналізу літературного матеріалу. Проте окремої уваги продовжує потребувати проблема формування в старшокласників умінь аналізувати образи-символи.

Над теоретичним обґрунтуванням поняття "символ" працювали А. Ф. Лосєв, Ю. М. Лотман, Е. Кассирер, Г. Кнабе, Х. Е. Керлот, В. М. Топоров, С. С. Аверинцев, Н. В. Кулагіна, Л. В. Уваров, Цв. Тодоров та інші.

Особливості функціонування символу та образу в художньому тексті досліджували Н. О. Гавриліна, Л. А. Юркина, Е. В. Шелестюк, Е. К. Созина, Н. Д. Арутюнова, О. П. Опанасюк.

Проте спеціальних досліджень, присвячених аналізу образів-символів на уроках української літератури, не існує, не вироблено й належної моделі опрацювання текстів такої категорії. У цьому й полягає **актуальність проблеми**. Саме тому значну увагу слід звернути на теоретичне визначення таких понять, як "символ" і "образ-символ".

Серед усієї різноманітності художніх засобів літератури особлива роль належить символу. І все ж не існує єдиного загальноприйнятого визначення цього терміна, хоча діапазон використання категорії дуже широкий. У наукових працях поняття "символ" пояснюють як "умовний розпізнавальний знак" [10], "... шлях (засіб), завдяки якому досягають образно-метафоричного мислення" [3, с. 159], "тип художнього образу" [2, с. 107], також "символом може бути художня деталь, порівняння, метафора" [10].

Відсутність чіткого визначення символу дає підстави вважати його абстрактним та багатозначним, що й спричинило виникнення серед дослідників декількох тенденцій у розумінні цього поняття. Одна група вчених розглядає символ "як спосіб створення специфічної, "ілюзорної" чи "віртуальної" символічної дійсності", а інша "розуміє символ як знак, що тільки відображає реальність" [1, с. 37].

Незважаючи на абстрактність, символ у своїй взаємодії з певним контекстом наповнюється конкретним смислом, утворюючи концептуальний зміст тексту, а також створює подвійну природу мови художнього твору. У цьому й полягає його специфіка як художнього засобу.

Таким чином, для ефективності вивчення літературних творів головною умовою постає формування в школярів спеціальних знань та вмінь інтерпретації художнього тексту, наповненого образно-символічними структурами. І **першим етапом**, на нашу думку, звичайно ж є теоретичне осмислення старшокласниками поняття "символ" як досить складної категорії.

У процесі інтерпретації художнього тексту учні часто зіштовхуються з проблемою ідентифікації символу в творі серед таких художніх засобів, як алегорія, метафора, порівняння. Тому, незважаючи на різноманітність визначень цього терміна, обирати слід лише те, яке дійсно допоможе виділити символ у художньому тексті, з'ясувати його властивості та функціональну роль у творі.

Необхідною умовою є встановлення чітких меж між символом та алегорією, метафорою, порівнянням, які виступають у тексті творцями художньої образності. Алегорією називають зображення абстрактного поняття у вигляді конкретного художнього образу. Вона притаманна казкам, притчам, байкам. Хоча алегорії характерна двоплановість зображення, смисл її завжди однозначний, тому вона зрозуміла всім, на відміну від символу, який є полісемічним і трактується зазвичай по-різному.

Складнощі в розмежуванні цих двох понять полягають ще й у тому, що "символ і алегорія співвідносяться одне з одним як система і текст, тому, перебуваючи в протистоянні одне одному, вони одночасно і взаємодоповнюють одне одного" [9, с. 100]. Як зазначає Л. Т. Левчук, алегорія "якоюсь мірою служить різновидом художнього символу" [3, с. 166]. Тому символ можна вважати більш широким поняттям, яке, маючи свої індивідуальні особливості, у той же час включає й деякі властивості алегорії. Саме це пояснює, чому значна кількість художніх образів, переважно тих, що несуть у собі ідею, одночасно виступають і алегорією, і символом.

Як у літературі, так і в образотворчому мистецтві, театрі чи кіно символ і алегорія не є рідкістю. Натомість метафора й порівняння можуть існувати лише в мовній сфері, тобто літературі. Метафора, як і символ, функціонує лише в рамках конкретного тексту, виступаючи своєрідною загадкою, яку розгадувати, на відміну від символу, немає потреби. Адже її основною функцією є підсилення емоційної виразності мови, шляхом перенесення прямого значення до непрямого на основі подібності. Не менш важливим засобом образотворення в літературі є порівняння, яке акцентує увагу на зіставленні особливих властивостей одного предмета іншому за подібними ознаками, функціонуючи як своєрідний "розгорнутий епітет" [2, с. 212].

Отже, символ можна ідентифікувати в літературному тексті як абстрактний, багатозначний, вільний у трактуванні засіб образотворення, який вимагає декодування, акцентуючи увагу на ідеї, закладеній у його основі.

Особливу увагу слід звернути й на те, що такі поняття, як "символ" і "знак", часто переплітаються між собою. Як зазначає А. Ф. Лосєв, "символ є не що інше, як розгорнутий знак" [5, с. 131]. Але в той же час вони несуть різне смислове наповнення в тексті, адже "знак і позначуване не мають між собою жодного зв'язку, а символ і те, що він символізує, мають між собою внутрішній зв'язок" [4, с. 16].

Можливо, причина такої схожості цих двох понять зумовлена їх історичним розвитком. Адже всім відомий той факт, що символи виникли ще в часи первісної людини й існували вони як засіб спілкування – спосіб передачі й збереження інформації. Як символи спочатку виступали камінці, мушлі, фрагменти кісток і подібне. Поступово їх замінили найпростіші креслення, малюнки, знаки, емблеми, позначки. Із виникненням цивілізації та встановленням державності символ набув більш вагомого значення, адже почав використовуватися як герб, знак на монетах, печатка, із часом перевтілюючись у так звані знаки-символи.

Історично зумовлено, що символ "ніколи не є цілком довільним; він не "порожній", у ньому є залишок природного зв'язку між позначеним і позначенням" [8, с. 90]. Саме цей внутрішній зв'язок у символі і відсутність його в знаку є основним відмінним елементом, що розмежовує ці два поняття.

За своїм характером "знаки мають різні види і форми вияву – образи, індекси, сигнали" [3, с. 157]. Але в художній літературі особливе місце належить знакам-символам як окремому різновиду.

Отже, символ зародився із знаку, утворюючи на початковому етапі знаки-символи, поступово деформуючись в образно-символічні структури художнього тексту. Зважаючи на це, будь-який символ можна назвати знаком, але не кожен знак може виступати символом.

Наступним етапом, не менш важливим для формування вмінь аналізувати образи-символи, є визначення семантики символу в системі художнього тексту. Носіями символічних значень виступають художні образи, які мають суб'єктивно-емоційну наповнюваність і несуть у собі відображення реальності. Таким шляхом відбувається символізація образу, яка можлива лише в контексті.

Поняття "художній образ" та "символ" взаємодіють у системі тексту одне з одним, та "не тільки не зводяться одне до іншого, але залежно від змісту художнього твору можуть навіть знаходитись у протиріччі" [6, с. 273]. Як зазначає О. Опанасюк, "художній образ – це естетична об'єкт-реальність, у якій фокусується та рефокусується художня ідея" [7, с. 24]. Якщо образ виступає носієм художньої ідеї, то образ-символ – сама художня ідея, закодована в певному образі, який може бути одиничним або повторюваним. І якщо "в основі образу лежить зв'язок, порівняння" [7, с. 26], то в символічних структурах цей зв'язок встановлюється на асоціативному рівні.

Саме тому на цьому етапі головну роль відіграє активізація образного мислення читача (у нашому випадку – старшокласника), адже інтерпретація художнього тексту символічного характеру можлива лише завдяки асоціативному мисленню. А. Ф. Лосєв виокремлює наявність у символі трьох моментів: "живого чуттєвого споглядання" (тобто це те, що ми називаємо ідентифікацією символу в системі художнього тексту), "абстрактного мислення" (активізація образного мислення читача) і "людської практики" (поєднання абстрактної ідеї, закладеної в тексті, з конкретним життєвим досвідом) [6, с. 250].

У методичній літературі вже давно існує безліч різних видів класифікацій як художніх образів (зорові, слухові, смакові, мікро-, макро-, мега-образи, образи-персонажі, образи-пейзажі, образи-емоції та інші), так і класифікації символів (умовні – символи, між якими немає жодного внутрішнього зв'язку; випадкові – символи, які виникли на асоціативному рівні; універсальні – загальні, широкоживані). Навіть укладені словники символів (Х. Є. Керлот, Дж. Холл, Джек Трессіддер).

Усе це може послугувати підґрунтям для визначення семантики образу-символу в художньому тексті. Однак проблематичними залишаються індивідуально-авторські символи, аналіз яких неможливий без асоціативних зв'язків. Вони можуть встановлюватися не лише між предметами чи образами, а й між предметами та відчуттями, кольорами, запахами та іншим. Зрозуміло, що головну роль тут відіграє

життєвий досвід як автора, що створює художню картину світу за допомогою образів-символів, так і читача, що розшифровує зміст твору, адже "будь-яке слово завжди може викликати в пам'яті все, здатне так чи інакше з ним асоціюватися" [8, с. 160].

Асоціації можуть виникати за схожістю, за протилежністю, за причинно-наслідковим зв'язком, але так чи інакше ці зв'язки є основним ключем до розуміння образно-символічних структур художнього тексту. Саме тому, на нашу думку, великої уваги потребує процес активізації образного мислення в учнів старшої школи.

Останнім, завершальним етапом для формування в старшокласників умінь аналізувати образи-символи, є **етап** визначення художньої ролі символу в тексті. Як уже було зазначено, основна і невід'ємна функція символу – утворення подвійної природи мови художнього твору, тобто підтексту. Тому основним завданням для учнів старшої школи в процесі аналізу художнього тексту, постає прочитання прихованого змісту через систему символів.

Символ як художній засіб став настільки вагомим і широковживаним у літературі, що у 80-ті роки XIX століття почав своє існування окремих сформований літературний напрям під назвою "символізм". Передумовою для цього стала творчість таких відомих французьких поетів, як Поль Верлен, Артур Рембо, Малларме, Шарль Бодлер, які почали звертатися до символу ще в 1850-х роках. Розпочинаючи свій шлях із Франції, символізм стрімко поширився далеко за її межі: Бельгія (Еміль Верхарн, Моріс Метерлінк); Австрія (Райнер Марія Рільке, Гуґо фон Гофмансталь); Польща (Болеслав Лесьмян); Великобританія (Оскар Уайльд, Генрік Ібсен); Росія (Ф. Сологуб, В. Брюсов, О. Блок, О. Добролюбов, А. Бєлий).

На початку XX століття символізм став характерним явищем і для української літератури. Яскравими представниками цього напрямку були: П. Тичина (збірки "Сонячні кларнети", "Замість сонетів і октав"), М. Рильський (збірки "Слово про рідну матір", "Троянди й виноград"), Т. Осьмачка (збірка "Скитські вогні"), О. Кобилянська (повість "Земля"), М. Хвильовий (новела "Я (Романтика)") та багато інших.

Характерною особливістю символізму як літературного напрямку, у першу чергу, є протистояння реалізму й натуралізму, для яких притаманним було просте відображення життєвих явищ. Ця мета досягається лише завдяки символу, унаслідок чого символістські тексти завжди мають подвійний зміст. Як зазначає Р. Якобсон, "значення символу в тому, що він робить думку й поведінку раціональними й дозволяє нам передбачати майбутнє" [12, с. 281].

У процесі становлення літератури й мистецтва символ зазнавав певних трансформацій, у зв'язку з чим його функціональна роль не була однозначною. Як зазначає Л. А. Юркіна, для літератури Середніх часів характерним був "алегорично-символічний стиль" [11, с. 7], а в епоху Відродження відбувається заміщення символу алегорією. Для літератури бароко більш характерною стала релігійна символіка. А в епоху класицизму такі художні засоби, як алегорія, уособлення та метафора, вживалися частіше за символ. Щодо мистецтва Романтизму, то "символ знову виступає як центральна категорія" [11, с. 7], а ще ширше його використання характерне для Реалізму.

Таким чином, символ як художній засіб паралельно виконує декілька функціональних ролей. По-перше, для художньої літератури це незамінний, автономний засіб образотворення; по-друге, єдиний спосіб творення підтексту (двозмістовості художнього твору), що дає можливість авторові висловити закодовані ідеї; по-третє, символ у літературному тексті мимовільно сприяє розвитку образного мислення читача (у нашому випадку – старшокласника), учить встановлювати асоціативні зв'язки та звертатися до власного життєвого досвіду; розвиває образно-мовленнєве чуття читача.

Отже, у процесі формування в учнів старшої школи умінь аналізувати образи-символи слід звернути увагу на три основні аспекти. Це теоретичне осмислення поняття "символ" і його ідентифікація в художньому тексті; розкриття семантичного значення образно-символічної структури в зв'язку з контекстом літературного тексту; і визначення функціональної ролі символічних образів у конкретному літературному творі. Лише така послідовність дій, на нашу думку, гарантує ефективне вивчення літературних творів, зокрема досить повне усвідомлення навчального матеріалу учнями. Саме цей алгоритм можна вважати основним підґрунтям для розробки в подальшому методики вивчення образів-символів на уроках української літератури.

Література

1. Абрамкіна Н. В. Провідні концепти американського символічного літературознавства (на матеріалі творчого доробку С. Лангер) : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.06 / Абрамкіна Наталія Валеріївна ; Севастопольський технічний ун-т. – Севастополь, 2005. – 196 с.
2. Галич О. Теорія літератури : підручник / Олександр Галич, Віталій Назарець, Євген Васильєв ; за наук. ред. Олександра Галича. – К. : Либідь, 2001. – 488 с.
3. Естетика : підручник / Л. Т. Левчук, Д. Ю. Кучерюк, В. І. Панченко ; заг. ред. Л. Т. Левчук. – К. : Вища шк., 1997. – 399 с.
4. Кулагина Н. В. Символ как средство мировосприятия и миропонимания / Н. В. Кулагина / Акад. пед. и социал. ин-т. – Воронеж : Модэк, 1999. – 73 с.
5. Лосев А. Ф. Логика символа / А. Ф. Лосев // Философия. Мифология. Культура. – М. : Политиздат, 1901. – С. 247–274.
6. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – 2-е изд., испр. – М. : Искусство, 1995. – 320 с.
7. Опанасюк О. П. Художній образ: структурна феноменологія і типологія форм / О. П. Опанасюк. – Дрогобич, 2004. – 236 с.
8. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Фердінан де Сосюр ; пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
9. Фарино Ежи. Символ и аллегория / Ежи Фарино // Введение в литературоведение : учеб. пособие. – СПб. : Издательство РГПУ им. А. И. Герцена, 2004. – 630 с.
10. Ференц Н. С. Основи літературознавства : підручник [Електронний ресурс] / Н. С. Ференц. – К. : Знання, 2011. – 431 с. – Режим доступу:
http://www.big-lib.com/book/59_Osnovi_literaturoznavstva. – Назва з екрана.
11. Юркина Л. А. Символ и его художественные функции : автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. філол. наук / Юркина Л. А. – М., 1989. – 20 с.
12. Якобсон Р. Мозг и язык / Р. Якобсон // Якобсон Р. Избранные работы. – М., 1985. – С. 270–286.